

Területi Statisztika

Közzététel: 2020. január 17.

A tanulmány címe:

Az urbanizáció és a lakosság kulturális színvonalának összefüggései az alföldi városokban (megjelent: 1979)

Szerző:

Lukács Pál

<https://doi.org/10.15196/TS600106>

Az alábbi feltételek érvényesek minden, a Központi Statisztikai Hivatal (a továbbiakban: KSH) Területi Statisztika c. folyóiratában (a továbbiakban: Folyóirat) megjelenő tanulmányra. Felhasználó a tanulmány, vagy annak részei felhasználásával egyidejűleg tudomásul veszi a jelen dokumentumban foglalt felhasználási feltételeket, és azokat magára nézve kötelezőnek fogadja el. Tudomásul veszi, hogy a jelen feltételek megszegéséből eredő valamennyi kárért felelősséggel tartozik.

- 1) A jogszabályi tartalom kivételével a tanulmányok a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. törvény (Szt.) szerint szerzői műnek minősülnek. A szerzői jog jogosultja a KSH.
- 2) A KSH földrajzi és időbeli korlátozás nélküli, nem kizárólagos, nem átadható, térítésmentes felhasználási jogot biztosít a Felhasználó részére a tanulmány vonatkozásában.
- 3) A felhasználási jog keretében a Felhasználó jogosult a tanulmány:
 - a) oktatási és kutatási célú felhasználására (nyilvánosságra hozatalára és továbbítására a 4. pontban foglalt kivétellel) a Folyóirat és a szerző(k) feltüntetésével;
 - b) tartalmáról összefoglaló készítésére az írott és az elektronikus médiában a Folyóirat és a szerző(k) feltüntetésével;
 - c) részletének idézésére – az átvevő mű jellege és célja által indokolt terjedelemben és az eredetihez híven – a forrás, valamint az ott megjelölt szerző(k) megnevezésével.
- 4) A Felhasználó nem jogosult a tanulmány továbbértékesítésére, haszonszerzési célú felhasználására. Ez a korlátozás nem érinti a tanulmány felhasználásával előállított, de az Szt. szerint önálló szerzői műnek minősülő mű ilyen célú felhasználását.
- 5) A tanulmány átdolgozása, újra publikálása tilos.
- 6) A 3. a)–c.) pontban foglaltak alapján a Folyóiratot és a szerző(ke)t az alábbiak szerint kell feltüntetni:

„Forrás: Területi Statisztika c. folyóirat 60. évfolyam 1. számában megjelent, Lukács Pál által írt, Az urbanizáció és a lakosság kulturális színvonalának összefüggései az alföldi városokban (megjelent: 1979) c. tanulmány”

- 7) A Folyóiratban megjelenő tanulmányok kutatói véleményeket tükröznek, amelyek nem esnek szükségképpen egybe a KSH, vagy a szerzők által képviselt intézmények hivatalos álláspontjával.

Az urbanizáció és a lakosság kulturális színvonalának összefüggései az alföldi városokban *

Interactions between urbanization and residential cultural standards in Great Plain cities

Lukács, Pál

Területi Statisztika
29. évfolyam (1979)
2. szám 131–150. oldal

Kulcsszavak:

urbanizáció,
gazdasági fejlettség,
közművelődési és kulturális
hálózatszínvonal,
Alföld,
faktoranalízis

A szerző faktoranalízissel vizsgálja a gazdasági bázisok fejlesztésének hatását a népességtömörülésre és a lakosság átrétegződésére, továbbá az urbanizáció és a műveltségi színvonal kapcsolatát, valamint a közművelődési és kulturális hálózat működését és igénybevételét az alföldi városokban. A tanulmány rámutat az életmód és a munka minősége közötti összefüggésre is. A munkába lépő korosztályok képzése az üzemen belül emiatt még mindig nem hagyható figyelmen kívül, de elsősorban a szakmai képzésről, illetve továbbképzésről kell gondoskodni.

Unchanged reproduction of a study published on pages 131–150 of issue 2 in the 29th volume of our journal.

With factor analysis the author examines how the development of economic bases impacts population density and population re-stratification, furthermore the relationship between urbanization and literacy as well as how the public educational and cultural network are operated and used in the cities of the Great Plain. The study also points out the relationship between lifestyle and quality of work. Therefore, in-service training for age groups entering service is still not to be neglected, but first and foremost, vocational training and further training should be provided.

Keywords:

urbanization,
economic development,
level of the public educational
and cultural network,
Great Plain,
factor analysis

* Előadás az MKT Statisztikai Szakosztálya Területi Statisztikai Szekciójának tudományos ülésén. Győr, 1978. szeptember 26–27.

Az urbanizáció a társadalom fejlődésének egyik fontos és egyre jelentősebb eleme. Talán nem is található olyan lényeges társadalmi jelenség, amely az urbanizációval valamilyen kapcsolatban ne lenne.

A világ minden részében – a különböző társadalmi rendszereknek megfelelően – foglalkoznak városkutatással. Ezek a munkák egyértelműen világossá teszik, hogy az urbanizációt nem lehet leegyszerűsíteni a részjelenségek vizsgálatára és csupán technikai jellegű elemekkel megmagyarázni, mint például a népesség növekedésével vagy a városok növekedésével. A városok kialakulásának történelmi okaiban sem találhatjuk meg a megfelelő magyarázatot, mert ezek legfeljebb csak egy-egy korszakot jellemeznek, de az egységes folyamat fejlődésére nem adnak választ. Ugyancsak helytelen az urbanizációt kizárólag a kereskedelem, az ipar, a szolgáltatás iránti igényekkel, vagy a kommunális-technikai ellátottsággal magyarázni. Az említett tényezők alkotó elemei ugyan a vizsgált folyamatnak, mert valójában az anyagi termelés színvonala határozza meg az urbanizáció folyamatát és fejlettségét, de ezek a tényezők nem önmagukban és nem kizárólagosan hatnak.

A tudományos-technikai forradalom az urbanizációnak egy új, sajátos szakaszát nyitja meg, mely annak következménye, hogy a társadalom életében számos alapvető változás következik be.

A tudományos-technikai forradalom hatására tovább fejlődik a társadalom és ezen belül a foglalkoztatottság struktúrája. Ennek kapcsán nemcsak a terciér ágazat nő tovább jelentőségében és terjedelmében, hanem egyre inkább előtérbe kerül az ún. quaterner szektor fejlesztése, amely egy új tevékenységcsoportot jelent, nevezetesen az ismeretek termelését és kommunikációját. A városok fejlettségét – a gazdasági tényezők mellett – lényegében az mutatja, hogy mekkora szellemi potenciállal rendelkeznek. A későbbiekben el kell jutni egy olyan szintre, amikor a felhalmozott ismeretek tömege fogja majd ténylegesen reprezentálni egy-egy város fejlettségét, azon túlmenően, az ország gazdaságát, s ez újabb javak termelésére és elsajátítására teszi majd alkalmassá az adott társadalmat.

Az urbanizáció jelenlegi helyzete természetesen ezt a fejlettségi fokot még nem érte el. Városaink általában betöltik már a gazdasági, az igazgatási és a politikai központ szerepét, de ugyanakkor nem mondható el, hogy a szellemi élet centrumaivá is váltak. Vannak olyan városaink, elsősorban a megyeszékhelyek, melyek szellemi hatósugarukat távolabbi környezetükre is kiterjesztik, de vannak olyanok is, melyek még saját közigazgatási határaikon belül sem igazi gazdái a szellemi és ezen belül a kulturális életnek.

Tanulmányunkban célul csupán azt tűztük ki, hogy megvizsgáljuk szűken vett hazánkon, az Alföldön belül¹ a város kulturális-művelődési helyzetét abból a szempontból, hogy hogyan tettek eleget ezeknek az igényeknek; milyen a feltételrendszerük, és lakosságuk hogyan használja azt fel. Ezt megelőzően azonban azt a kapcsolatrendszerrel kívánjuk röviden feltárni, ami az urbanizáció jelen szakaszában a gazdasági és szellemi élet között fennáll.

¹ Ide soroltuk az alföldi megyék városait, valamint hasonló jellegük miatt Pest megyéből Ceglédet és Nagykőröst, Heves megyéből pedig Hatvant, összesen 34 települést.

Az urbanizáció lényegében a gazdasági fejlődés hatására indult meg. Döntően ez a fő vonzóerő, mely a környező, de a távolabbi települések népességét is lakóhelyváltoztatásra készítette, illetve készíti.

A gazdasági fejlesztés tervgazdaságunkban azokra a településekre orientált, ahol ennek lehetőségei leginkább adóttak. Gondolunk itt elsősorban a munkaerőre, a közlekedési, illetve szállítási lehetőségre, az energia- és a nyersanyag-előfordulásra stb.

A gazdasági fejlesztésnek igen sokirányú hatását tárhatjuk fel, és tulajdonképpen ez az egyik alapvető tényező az urbanizáció megindulásában és kifejlődésében. Említést érdemel, hogy az alföldi városok kialakulásának történelmi és gazdasági körülményei jelentős mértékben eltérnek mind a dunántúli, mind az észak-magyarországi városokétól. Itt a mezőgazdasági termelés volt az uralkodó és ezzel kapcsolatban a tanyarendszer. Emiatt lassúbb és sok tekintetben elmaradottabb volt – főként a török uralom következtében – az alföldi városok fejlődése, mint az ország említett más térségein. Az itt található városok többsége is viszonylag fiatal, és emiatt csak néhány tudott a kapitalizmus időszakában bekapcsolódni az ipar fejlesztésébe, jöllehet némelyikük már ekkor is jelentős kulturális és oktatási központ volt; például Szeged, Debrecen, Kecskemét, Kalocsa stb.

A városodás, majd a városiasodás viszont természetsszerűleg kihat az ott élő népességre is. Célunk jelenleg az, hogy ennek az egyik elemét vizsgáljuk, nevezetesen azt, hogy az ott élő lakosság műveltségi szintjét, a kulturális életet és a közművelődést hogyan befolyásolja ez a folyamat. Ezt megelőzően a gazdasági fejlesztés eddig elért legjellemzőbb vonásait érintjük.

1. táblázat

A szocialista ipar fontosabb adatai az alföldi városokban*

Most important data for socialist industry in Great Plain cities

Megnevezés	1966	1970	1975	1975 az 1966 %-ában
A munkások száma	136 862	177 164	191 943	140,2
A munkások teljesített munkaórái (1000 óra)	299 654	353 592	370 119	123,5
A felhasznált villamos energia mennyisége (1000 kilowatt)	443 828	663 044	972 469	219,1
A hajtóerő (kilowattóra)	365 397	479 343	710 747	194,5
Az összes állóeszközök bruttó értéke (millió forint)	22 503	34 302	54 446	242,0
Ebből az összes gépek, berendezések bruttó értéke (millió forint)	..	14 348	22 854	..

*1966-ban Békés, Kiskörös, Kisvárd, Mátészalka és Nyírbátor, 1970-ben és 1975-ben pedig Békés, Kiskörös és Nyírbátor adatai nélkül.

Vizsgálatok szerint igen fontos az iparosodottság mértéke, mely nemcsak az ipari munkások számának emelkedésében, hanem a technológiai váltásban (állóeszköz-korszerűsítés, felhasznált villamos energia stb.) is megmutatkozik. Az utóbbi fél évtizedben e téren jelentős fejlődést tapasztalhattunk. Így az alföldi városokban 1970 és 1975 között például az ipari munkások száma 14 800 fővel, 8,3%-kal, az állóeszközök bruttó értéke 20,1 milliárd forinttal, 58,7%-kal nőtt.

Az ipar mellett az építőipar jelenléte sem lényegtelen, mely jelentős munkaerőt és egyre korszerűbb gépi technikát koncentrálnak.

A mezőgazdaságban az iparszerű technológiák térhódítása is segíti az urbanizációt. Elég csupán arra gondolnunk, hogy az ipari és mezőgazdasági munka különbségei sok vonatkozásban eltűnőben vannak, hiszen az egyre inkább kiszélesedő gépesítés és kemizálás mellett a termelési rendszerek, a mezőgazdasági kombinátok, az agráregyesülések mind fejlettebb – ipari jellegű – munkát követelnek meg.

Külön figyelmet érdemel a terciér szektor gyorsuló fejlődése. Így például a kereskedelem fejlesztése és ezen belül is a kiskereskedelmi forgalom emelkedése erőteljesen jelzi az urbanizációs folyamat gyorsulását. Továbbra is feszült a lakáshelyzet és csak lassan javul.

Egyre inkább szükségszerű a quaterner szektor fejlesztése is; ugyanis ha nincs elegendő szellemi koncentrációja a városnak, akkor fejlődése lelassul. Jobb és teljesebb szellemi koncentráció segítheti igazán a fejlődést.

A gazdasági szféra nagyarányú fejlődése különösen megmutatkozott a városok lakosságának átrétegződésében. Figyelemre méltó, de természetes is, hogy az alföldi városokban a mezőgazdasági aktív keresők aránya ma is jóval magasabb (21%), az ipari keresők aránya pedig alacsonyabb (40%) az ország Budapest nélküli városi átlagánál, amely 13, illetve 45%. Ugyanakkor a terciér szektorban – közlekedést és szállítást figyelmen kívül hagyva – foglalkoztatottak aránya közel azonos, 28–29%.

Az újabb kutatások eredményei szerint a társadalmi mobilitásban fokozatos lassulás következik be, illetve figyelhető meg. A jövőbeni kisebb mobilitás azt is jelenti, hogy a társadalmi felemelkedésnek nem a rétegek közötti mozgás lesz a fő útja, hanem maguknak a rétegeknek kell egymáshoz közeledniük. Ez vizsgálatunk szempontjából igen lényeges, hiszen egyben azt is jelenti, hogy a kulturális és szellemi életben – az életszínvonaluk emelkedésével és a munkakörülményeik javulásával párhuzamosan – egyre aktívabban részt kell venniük az egyes rétegeknek.

Az urbanizáció másik fő jellemző vonásának a népesség városokban történő koncentrációját tartják. 1976-ban az ország népességének több mint a fele, Budapest nélkül azonban csak mintegy a harmada volt városlakó. Az Alföldön ez az arány jóval magasabb, ugyanis az alföldi megyék népességének 46%-a városokban élt. Azonban az Alföldön a városok fejlettsége, illetve fejlődése elmaradt az ország többi hasonló típusú településétől. 1976-ban ugyanis az alföldi megyék városaiban a lakosság száma alig haladta meg az 1941. évit. Ebben jelentős szerepe volt a városi népesség háborús évekbeli számottevő csökkenésének, majd később a nagyarányú vándorlásnak, de egyes városok esetében a lakosságszám változásához számottevően

hozzájárultak a közigazgatási rendelkezések is (például Szegeden, Nyíregyházán Szentesen stb.). A vizsgált városok közt természetesen igen nagy a szóródás; hiszen jónéhány alföldi város fejlődése igen dinamikus volt, ugyanakkor több városi státussal rendelkező település népessége csökkent, ahonnan – a késleltetett gazdaságfejlesztés miatt – esetenként nagyfokú volt az elvándorlás.

Az alföldi megyék között – a városi népesség arányát tekintve – igen nagy az eltérés. Az 1976. év eleji adatok alapján a következő a sorrend:

Szabolcs-Szatmár megye	23,5%	Szolnok megye	44,8%
Békés megye	39,0%	Hajdú-Bihar megye	47,7%
Bács-Kiskun megye	39,7%	Csongrád megye	67,7%

Megvizsgáltuk a városok lakosságának összetételét korcsoportok szerint is. Az alföldi városoknak az átlagosnál kisebb mértékű népességnövekedése, illetve egyes esetekben a lakosságszám csökkenése érezteti hatását a kormegoszlás alakulásában. A gazdaságfejlesztés, illetve annak elmaradása befolyásolja az aktív korosztályok „vándorlását”, ugyanakkor számolni kell az ún. őslakosság előregedésével is. Az említett tényezők hatása fokozottan érződik az alföldi városokban, ahol az 1970-es népszámlálás szerint a 60 évnél idősebb népesség aránya meghaladta a 17%-ot, míg a Budapest nélküli városi átlag 15% körül van. Ezzel szemben a fiatalok aránya az alföldi városokban az alacsonyabb.

Az említett tényezők közül a népesség koncentrációja, az átrétegződés, a foglalkoztatottsági arány-változás önmagában is hat az iskolai végzettség magasabb szintjére, a szakmai műveltség fokozódására, és ezzel összefüggésben a magasabb szellemi igények kialakulására.

A gyorsuló ütemű gazdaságfejlődés, a tudományos-technikai forradalom nélkülözhetlenné teszi az urbánus népesség iskolai végzettségének és szakképzettségének az emelését. Az iskolai végzettség nagyarányú javulása és ezen belül a városok és községek eltérő színvonala igen szembevetendő.

2. táblázat

A lakosság iskolai végzettségének alakulása a városokban

Educational attainment of population in cities

(%)

Év	A 6, illetve 7 éves és idősebb népességből			
	„0” osztályt	általános iskolai 8 osztályt	a középiskola 4 osztályát vagy érettségit	főiskolát
	végzett			
	Az Alföld városaiban			
1941	8,1	7,9	2,6	1,2
1970	2,3	28,6	9,8	5,0
	Az Alföld községeiben			
1941	12,4	2,0	0,8	0,3
1970	4,2	24,7	3,7	1,4
	Az ország városaiban (Budapest nélkül)			
1941	6,4	10,3	2,5	1,7
1970	1,9	30,3	11,5	5,5

Az iskolai végzettség javulása az alföldi megyékben három évtized alatt erőteljesnek mondható. A 7 évesnél idősebbek közül az iskolába nem jártak aránya 1941 óta a negyedére csökkent. Megnőtt az érettségivel és felsőfokú végzettséggel rendelkezők száma, akiknek nagy része szellemi és ezen belül értelmiségi munkát végez. Az alföldi városokban azonban az iskolai végzettség aránya még elmarad az országos átlagtól.

A termelés technikai feltételei eddig soha nem tapasztalt forradalmi változáson mentek át. Ezt reprezentálja az alföldi városokban megfigyelt gazdaságfejlesztés is. Ezzel lépést tartott a lakosság átrétegződése, és ehhez igyekezett igazodni oktatási rendszerünk, közművelődési munkánk és ezen túlmenően a lakosság változó életmódja is.

Jelen vizsgálatunk az urbanizáció kulturális-műveltségi vonatkozásait tartja elsődlegesnek, tehát azt, hogy milyen a kapcsolat a városok gazdasági fejlődése és az ott élő lakosság kulturális színvonalának emelése között, és hogy a város valóban hordozója-e egy magasabb kulturális igénynek. A továbbiakban részletesen bemutatjuk ezen összefüggéseket.

Az urbanizáció és a műveltségi színvonal kapcsolata

Már eddig is igen sokrétű és alapos kutatómunka tárta fel a gazdasági fejlődés területenkénti különbségének okait. Különös gonddal vizsgálták a szakemberek az utóbbi években világielenséggé vált urbanizációnak és a gazdasági fejlődésnek a kölcsönhatását. E kutatómunka során a legkülönbözőbb módokkal bizonyították az urbanizáció és a gazdasági fejlődés összefüggéseit, meghatározták annak elemeit, ütemét és sajátosságait.

Kevésbé feltárt a különböző településformákban lakók szellemi, kulturális színvonala és az adott település fejlettsége közötti összefüggések megléte, ezek szorossága és kölcsönhatása. Általánosságban nem tagadható, hogy a fejlettebb településformák – gondolunk itt elsősorban a városokra – éppen gazdasági fejlettségüknél, kulturális, oktatási és általában a művelődési lehetőségeiknél fogva az ott élőkől magasabb általános kulturális színvonalat követelnek, de annak megszerzését, feltételrendszerét is biztosítják.

A részletesebb, pontosabb összefüggések, kölcsönhatások azonban kevésbé feltártak. E feltáró munka első problémáját lényegében az adja, hogy igen sokoldalúan közelíthető meg ez a kérdéskomplexum, tehát sok egymással kapcsolatban levő mutatószámmal, melyeknek nem tényleges kapcsolat- és összefüggésrendszerét igen nehéz kimutatni.

Mindenekelőtt szükséges annak a kérdésnek az eldöntése, hogy mely mutatókkal kívánjuk az urbanizálódás folyamatát bemutatni és melyekkel a lakosság kulturális színvonalát jellemezni. Nem kíván különleges bizonyítást az, hogy önmagában az urbanizáció fogalma is igen összetett és vitatott, hiszen a legegyszerűbb megfogal-

mazás népességtömörülést ért alatta, míg a szélsőséges nézetek egyike-másika például az urbanizációval kapcsolatban alapvető életforma-dilemmáról beszél, míg mások pedig a várost egy beteges szükségszerű képződménynek tekintik.

A városiasodás jelenlegi szakasza számos tudományágnak ad tehát feladatot a településföldrajztól az építészetten, a szociológián, a makro- és mikroszintű közgazdaságtanon keresztül, melyek az eddig feltárt és megismert összefüggéseket tovább kell hogy vizsgálják, sokszor teljesen új megközelítésben és a fejlődésnek megfelelően át kell, hogy értékeljék az előző megállapításokat.

Ennek az urbanizációs folyamatnak a legjellemzőbb jegyeit, mutatóit kellett tehát mindenekelőtt vizsgálatunk érdekében kiválasztani és melléállítani a lakosság kulturális, műveltségi színvonalának hasonlóan fontos elemeit.

Ez alkalommal nem célunk annak ismertetése, hogy az előzőekben felvázolt jelenségek közötti összefüggések részletes feltárására miért a faktoranalízis módszere került kiválasztásra. Hiszen az eddigi publikációk részletesen ismertették e módszernek fő előnyeit, vagyis azt, hogy

- kifejez minden olyan, a megfigyelés alapján megállapítható összefüggést, mely jelen esetben az urbanizáció és a lakosság kulturális, műveltségi színvonala és ezek részelemei között fennáll,
- a felállított – jelenleg 20 tagból álló – mutatószámrendszert összesűríti néhány faktorba, és ezáltal lehetővé teszi ezek belső összefüggéseinek feltárását
- továbbá a vizsgált települések fejlettségük, műveltségi színvonaluk szerint, a faktorpontszámok alapján minősíthetők.

Vizsgálatunkat – célkitűzéseinknek megfelelően – 34 alföldi városra végeztük el.²

A vizsgálathoz eredetileg a városiasodásra utaló 17 és a műveltségi szintet jellemző 27 mutatót választottunk ki. Több független, illetve egymással helyettesíthető változó elhagyása után végül is összesen 20 mutató használata mellett döntöttünk. Ezek közül lényegében 12 a városiasodásra (ezen belül a mutatók egy része főként a kommunális ellátottságra, másik része pedig inkább a gazdasági fejlettségre) utal, 8 mutató pedig a lakosság kulturális, illetve műveltségi színvonalát tükrözi.

A városiasodottságra utaló mutatók

1. Lakónépesség, 1976 (fő)
2. A lakásállomány változása 1960–1976 között (%)
3. A vízvezetékkel ellátott lakások aránya, 1970 (%)
4. A szennyvízelvezető csatornával ellátott lakások aránya, 1970 (%)
5. Vályog, sár, vertföld falazatú lakóépületek aránya, 1970 (%)
6. A kiépített belterületi úthálózat aránya, 1972 (%)
7. A tízezer lakosra jutó orvosok száma, 1972
8. Az ezer lakosra jutó ipari foglalkoztatottak száma, 1976
9. Az egy lakosra jutó ipari állóeszközök bruttó értéke, 1976 (forint)

² A számítást a KSH Számítástechnikai Igazgatóságán Zágon Csaba és Csicsman József segítségével végeztük.

10. Az egy lakosra jutó iparcikkforgalom, 1976 (forint)
11. Az ezer lakosra jutó bolti kiskereskedelmi hálózati alkalmazottak száma, 1972
12. Az ezer lakosra jutó bolti összes alapterület, 1976 (m²)

A lakosság kulturális színvonalára utaló mutatók

13. Az összes aktív keresőből a szellemi foglalkozásúak aránya, 1970 (%)
14. Az összes aktív keresőből az egészségügyi és kulturális ágazatban dolgozók aránya, 1970 (%)
15. A felsőfokú tanintézeti végzettségűek aránya, 1970 (%)
16. A legalább érettségi bizonyítvánnyal rendelkezők aránya, 1970 (%)
17. Az általános iskola 1–7. osztályát végzettek aránya, 1970 (%)
18. Egy lakosra jutó könyvesbolti forgalom értéke, 1976 (forint)
19. Az ezer lakosra jutó színházi látogatások száma, 1976
20. Az ezer lakosra jutó közép- és felsőfokú tanintézeti hallgatók száma, 1976/1977.

Az említett mutatókból számított első hat faktor a változók teljes varianciájának mintegy a 90%-át megmagyarázza. Ezen belül azonban már az első két faktor a szórásnégyzet jelentékeny hányadát, a háromnegyed részét magyarázza, tehát elegendőnek látszik ennek a két faktornak a részletes vizsgálata.

3. táblázat

A faktorok hozzájárulása a változók szórásnégyzetéhez

Contribution of factors to the standard deviation of variables

Faktor	Saját érték	A saját értékek	
		egyedi	kumulatív
		százaléka	
1.	12,21	61,07	61,07
2.	2,93	14,67	75,74
3.	0,87	4,34	80,08
4.	0,82	4,08	84,16
5.	0,61	3,04	87,20
6.	0,52	2,59	89,79

Gyakorlati tapasztalatok szerint azoknak a faktoroknak a súlyai, amelyeknek értéke bizonyos határ, általában 1,0 alá esik, elhanyagolhatók. A mi esetünkben 1-nél nagyobb saját értékkel az első 2 faktor rendelkezik. Ezért erre a két faktorra végeztük el a rotálást, amellyel új faktorokat, az előbbieik transzformáltjait állítottuk elő. A rotált faktorsúlymátrix általában könnyebben értelmezhető az eredeti, nem rotált faktorsúlymátrixnál, mert határozottabban összekapcsolja az egyes változó-csoportokat egy-egy faktoral.

Az első faktorunk értéke – a rotálás után is – igen kedvezően alakult, a változókban foglalt információk jelentős részét, mintegy a felét (50,37%-át) tömöríti. Ebben a legfontosabb faktorban elsősorban az urbanizáltságra, a népesség műveltségi színvonalára utaló változók szerepelnek.

4. táblázat

Az I. faktor*

Factor I

A változó sorszáma	A változás megnevezése	Faktorsúlyok
4.	A szennyvízelvezető csatornával ellátott lakások aránya, 1970 (%)	0,9549
15.	A felsőfokú tanintézeti végzettségűek aránya, 1970 (%)	0,9448
3.	A vízvezetékkel ellátott lakások aránya, 1970 (%)	0,9293
1.	Lakónépesség, 1976 (fő)	0,9110
16.	A legalább érettségi bizonyítvánnyal rendelkezők aránya, 1970 (%)	0,8986
5.	Vályog, sár, vertföld falazatú lakóépületek aránya, 1970 (%)	–0,8300
17.	Az általános iskola 1–7 osztályát végzettek aránya, 1970 (%)	–0,8272
13.	Az összes aktív keresőből a szellemi foglalkozásúak aránya, 1970 (%)	0,8072
7.	A tízezer lakosra jutó orvosok száma, 1972	0,7974
2.	A lakásállomány változása 1960–1970 között (%)	0,7946
19.	Az ezer lakosra jutó színházi látogatások száma, 1976	0,7943
18.	Egy lakosra jutó könyvesbolti forgalom értéke, 1976 (forint)	0,7007
14.	Az összes aktív keresőből az egészségügyi és kulturális ágazatban dolgozók aránya, 1970 (%)	0,6255
20.	Az ezer lakosra jutó közép- és felsőfokú tanintézeti hallgatók száma, 1976/1977	0,5503
6.	Kiépített belterületi úthálózat aránya, 1972 (%)	0,5284

*Az egyes faktoroknál azokat az értékeket soroltuk fel, amelyek meghatározásában az illető faktor 0,5 fölötti abszolút értékű faktorsúllyal vett részt. A változókat faktorsúlyaik abszolút értéke szerint soroltuk fel.

Az első faktor lényegében arra – a már többször alátámasztott – összefüggésre utal, hogy a magasabb iskolai végzettségű népesség urbánusabb jellegű településeken koncentrálódik. Ez a két tényező egymással szoros kölcsönhatásban van. Tehát egy magasabb színvonalú infrastruktúra jelenléte vonzó hatást gyakorol az iskolázottabb, többnyire szellemi foglalkozású népességre, illetve a magasabb kulturális szintű lakosság megteremti az igényeinek megfelelő ellátottságot.

Ezzel az említett faktorral igen szoros kapcsolatban van az infrastrukturális ellátottságot jellemző mutatók közül a lakásállomány felszereltségére utaló 3., 4. változó, az egészségügyi ellátottságot tükröző tízezer lakosra jutó orvosszám (7. változó), valamint az oktatási intézményellátottságot mutató közép- és felsőfokú tanintézeti hallgatók aránya (20. változó).

Az urbanizáltsági-műveltségi faktor alakulását jelentősen befolyásolja a városok nagysága, népességszáma (1. változó). Feltehetően ez az alföldi városokra jellemzőbb, mint például a dunántúliakra, ahol kisebb népességszám mellett is gyakoriak a kifejezetten urbanus települések. Megállapítható, hogy az első faktor a dinamikus fejlődő településekre jellemző, amit a lakásállomány-változással való szoros kapcsolat is mutat (2. változó). A jó kommunális ellátottság mellett erre a faktorra jellemző a felsőfokú tanintézeti végzettségűek, a legalább érettségizettek, továbbá a szellemi foglalkozásúak magas aránya (15., 16., 13. változó), de ugyanakkor összefügg például a színházlátogatások, könyvvásárlások alakulásával is (19., 18. változó).

Az urbanizáltsági-műveltségi faktor kifejezetten negatív kapcsolatban van – az előzőekből természetesen adódóan – a kommunális ellátottsági mutatók közül a vályog, sár, vertföldes lakóépületek arányával (5. változó), valamint a lakosság alacsony iskolai végzettségére utaló, 8 osztályt nem végzettek arányával (17. változó).

Az előzőekben már említettük a faktorpontszámok jelentését, melynek segítségével a városok sorrendje megállapítható. Az első, vagyis az urbanizáltsági-műveltségi faktor alapján az alföldi városok közül Szeged, Debrecen, majd Szolnok a legfejlettebb. A többi megyeszékhely faktorértéke (Nyíregyháza, Kecskemét, Békéscsaba) is az első 10 között található. A megvizsgált 34 alföldi város közül – az I. faktor szempontjából – a legkevésbé fejlett 10 település közül 9 a Tiszántúlon fekszik és többségükben mezővárosok.

5. táblázat

Az I. faktor településenkénti értékei

Values of factor 1 per settlement

Sorszám	Város	Faktorérték	Sorszám	Város	Faktorérték
1.	Szeged	8,39489	18.	Cegléd	-1,09478
2.	Debrecen	7,04093	19.	Jászberény	-1,24319
3.	Szolnok	5,96071	20.	Szarvas	-1,28983
4.	Nyíregyháza	4,85308	21.	Kiskunfélegyháza	-1,45174
5.	Kalocsa	3,53463	22.	Hajdúszoboszló	-1,48799
6.	Baja	3,53296	23.	Kiskőrös	-1,88118
7.	Kecskemét	3,51058	24.	Makó	-2,10267
8.	Mátészalka	3,08861	25.	Karcag	-2,22964
9.	Békéscsaba	2,49447	26.	Csongrád	-2,25138
10.	Kisvárd	2,37615	27.	Nagykőrös	-2,36964
11.	Hatvan	2,26583	28.	Törökszentmiklós	-3,22111
12.	Gyula	1,86531	29.	Mezőtúr	-3,24207
13.	Szentes	-0,07374	30.	Kisújszállás	-3,59706
14.	Orosháza	-0,49231	31.	Hajdúböszörmény	-4,32702
15.	Kiskunhalas	-0,64217	32.	Békés	-4,57479
16.	Nyírbátor	-0,70068	33.	Hajdúnánás	-4,64266
17.	Hódmezővásárhely	-0,75922	34.	Túrkeve	-5,24329

Előzetes vizsgálatok alapján feltételezhető volt, hogy az urbanizáltsági-műveltségi mutatók a gazdasági fejlettségre utaló változókkal is szoros kapcsolatban vannak. Közismert ugyanis – mint arra az előző fejezetben rámutattunk – a gazdasági fejlődés hatása a városiasodásra. A várakozással ellentétben az iparosodottság, a boltellátottság mutatói azonban nem álltak szoros kapcsolatban az első faktorról.

Ezt látszanak alátámasztani azok a nemzetközi tapasztalatok is, miszerint az urbanizáció szintje valójában a nem mezőgazdasági népesség arányával és az egy főre jutó nemzeti termékkel van a legszorosabb korrelációs kapcsolatban. Kevésbé szoros a kapcsolat az iparosodottság mértékével és a gazdasági növekedés ütemével. Így az urbanizáció csak a gazdasági fejlődés egy bizonyos pontjáig követi az iparfejlesztést, és egy határértéken túl már a tercier és ezzel szinte egyidőben a quaterner szektor veszi át ezt a szerepet.

A gazdasági fejlettségre utaló mutatók számításaink során a második faktorban jelentkeztek. Ez a faktor – a rotálás után – a változók halmazának teljes varianciájához már 25,37%-kal járult hozzá, de még így is jóval kisebb a jelentősége az előző faktornál. Erre a faktorértékre jellemzők a kereskedelmi ellátottság mutatói (10., 11., 12. változó), valamint az iparosodottság mértéke (18., 19. változó).

A második faktor értelmezése azonban nem olyan egyértelmű, mint az elsőé. Itt lényegében a gazdasági fejlettségre utaló mutatókon kívül más jellegű mutatók is nagy faktorsúllyal szerepelnek. Az említett változókra jellemző, hogy bizonyos vonzaskörzetre utalnak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a kereskedelmi forgalom nemcsak a saját népesség ellátását biztosítja, valamint hogy az iparban foglalkoztatottak ezer lakosra jutó száma ott magas, ahol viszonylag jelentős a bejáró dolgozók aránya is. A kereskedelmi és ipari vonzás ebben az esetben – a későbbiekben még utalunk rá – oktatási vonzaskörzettel is párosult. Így végül is a második faktor szűken értelmezett vonzaskörzeti faktorként jellemezhető.

6. táblázat

A II. faktor

Factor II

A változó sorszáma	A változó megnevezése	Faktor-súlyok
10.	Az egy lakosra jutó iparcikkforgalom, 1976 (forint)	0,9133
11.	Az ezer lakosra jutó bolti kiskereskedelmi hálózati alkalmazottak száma, 1972	0,8548
12.	Az ezer lakosra jutó bolti összes alapterület, 1976 (m ²)	0,8442
18.	Az ezer lakosra jutó ipari foglalkoztatottak száma, 1976 (fő)	0,7171
20.	Az ezer lakosra jutó közép- és felsőfokú tanintézeti hallgatók száma, 1976/1977	0,6108
19.	Az egy lakosra jutó ipari állóeszközök bruttó értéke, 1976 (forint)	0,5121
6.	Kiépített belterületi úthálózat aránya, 1972 (%)	0,5096
17.	Az általános iskola 1–7. osztályát végzettek aránya, 1970 (%)	–0,5071

Az előzőekben említett gazdasági jellegű mutatók relatív fejlettséget jelentenek, tehát a város nagyságához, lakosságszámához viszonyítva számottevő például az iparcikkkforgalom vagy például az iparban foglalkoztatottak száma. A második faktor a lakosságszámmal gyenge negatív kapcsolatban van, a faktorsúlya $-0,1500$, tehát megállapítható, hogy ez a faktor a viszonylag kisebb lakosságú városokra jellemző. A népességszámhoz viszonyított – előzőekben már említett – gazdasági jellegű mutatók magas értéke – a települések nagyságához mérten – jelentős ipari és kereskedelmi vonzáskörzetet tükröz. A második faktornak az „ezer lakosra jutó közép- és felsőfokú tanintézeti hallgatók számával” mutatott elég szoros kapcsolata arra utal, hogy a gazdasági vonzáskörzet oktatási vonzáskörzettel is párosul, és nyilvánvalóan egymással kölcsönhatásban vannak. Ebben a faktorban is negatív értékkel jelenik meg a 8 osztálynál kevesebbet végzettek aránya (17. változó), ugyanakkor a felsőfokú, illetve középfokú végzettségűek arányának faktorsúlyai viszonylag alacsonyak ($0,1842$, illetve $0,3851$). A kommunális ellátottságra utaló változók – ennél a faktornál – szintén alacsony értékekkel jelentkeznek. Figyelemre méltó azonban, hogy a korszerűtlen összetételű lakásállomány mellett a kiépített úthálózat aránya (6. változó) már hasonló mértékben jellemzi a vonzáskörzeti faktort, mint az urbanizáltsági-műveltségi faktort. Tehát a gazdasági fejlődés, a relatíve nagy vonzáskörzet elsősorban az úthálózat kiépítését tette szükségessé.

A második faktor értékei – mint említettük – elsősorban a viszonylag alacsony lélekszámú, többnyire újonnan iparosodott, közepesen urbánus jellegű kisvárosokban magas, ahol az ipar és a kereskedelem fejlettsége nem párosult még a népesség magas műveltségi, iskolázottsági színvonalával, a lakásállomány korszerűségével stb. A gazdasági fejlődés ezeket a kisvárosokat még csak elindította az urbanizálódás, a kulturálódás útján. Ezt mutatja a közép- és felsőfokú oktatás nagy szerepe, valamint a lakásállomány növekedése.

A főként gazdasági jellegű „vonzáskörzeti” faktor nem jellemző azokra a településekre, ahol a faktor értéke negatív. A következő táblában felsorolt városokat megvizsgálva megállapítható, hogy ez az említett faktor (második) nem jellemzi az urbanizáltsági-műveltségi faktor (első) alapján legfejlettebbnek, illetve a legkevésbé fejlettnak minősülő városokat.

A negatív faktorértékű városokat két csoportra lehet osztani. Az egyikbe sorolhatók elsősorban a megyeszékhelyek, amelyek népességszámuk alapján nyilvánvalóan a legnagyobbak, ugyanakkor vonzáskörzetükre nem csak – az előzőekben említett – gazdasági jellegű hatás a jellemző. Ezeknek a vonzása ennél sokkal összetettebb, ugyanis itt megnövekszik a tercier és a quaterner szektor jelentősége.

7. táblázat

A II. faktor településenkénti értékei*

Values of factor 2 per settlement

Sorszám	Város	Faktorérték	Sorszám	Város	Faktorérték
1.	Kisvárdra (10)	4,75751	18.	Cegléd (18)	-0,14699
2.	Mátészalka (8)	4,19238	19.	Szarvas (20)	-0,31053
3.	Nyírbátor (16)	2,62724	20.	Kiskunfélegyháza (21)	-0,31784
4.	Baja (6)	2,44511	21.	Hódmezővásárhely (17)	-0,39104
5.	Orosháza (14)	1,45844	22.	Gyula (12)	-0,43568
6.	Kalocsa (5)	1,36522	23.	Mezőtúr (29)	-0,53085
7.	Kiskunhalas (15)	0,61158	24.	Kecskemét (7)	-0,59623
8.	Csongrád (26)	0,37562	25.	Törökszentmiklós (28)	-0,82189
9.	Hatvan (11)	0,31933	26.	Hajdúszoboszló (22)	-0,86880
10.	Nyíregyháza (4)	0,26870	27.	Szolnok (3)	-0,92587
11.	Jászberény (19)	0,20423	28.	Nagykőrös (27)	-0,92752
12.	Kiskőrös (23)	0,08602	29.	Hajdúböszörmény (31)	-0,99182
13.	Makó (24)	0,07212	30.	Túrkeve (34)	-1,03456
14.	Szentes (13)	0,01289	31.	Hajdúnánás (33)	-1,18468
15.	Békéscsaba (9)	-0,03657	32.	Békés (32)	-1,51622
16.	Kisújszállás (30)	-0,03848	33.	Szeged (1)	-3,75647
17.	Karcag (25)	-0,12023	34.	Debrecen (2)	-3,84411

* Zárójelben az I. faktor szerinti helyezések találhatók.

A további – a második faktor szempontjából ugyancsak negatív faktorértékű – városokra szintén nem jellemző az előzőekben bemutatott vonzáskörzeti faktor, illetve éppen annak a hiánya jellemző. Az ebbe a csoportba tartozó városok például Túrkeve, Békés, Hajdúnánás stb. már az urbanizáltsági-műveltségi faktor alapján is a legfejletlenebb települések közé kerültek, de megállapítható az is, hogy a környezetükre gyakorolt ipari és kereskedelmi vonzásuk is jelentéktelen. Tehát a második faktorban kimutatott – főként gazdasági jellegű – vonzás az alföldi városok egy – kisebbik – részére már nem, ugyanakkor egy másik – nagyobb – részére még nem jellemző.

8. táblázat

A bejáró dolgozók arányának alakulása, 1970*
Changes in the share of commuting workers, 1970

(‰)					
Sorszám	Város	A bejáró dolgozók a helyben dolgozók %-ában	Sorszám	Város	A bejáró dolgozók a helyben dolgozók %-ában
1.	Kisvárd	29,7	15.	Karcag	6,1
2.	Mátészalka	42,5	16.	Cegléd	13,2
3.	Nyírbátor	21,1	17.	Szarvas	13,1
4.	Baja	25,7	18.	Kiskunfélegyháza	6,9
5.	Orosháza	15,2	19.	Hódmezővásárhely	10,0
6.	Kalocsa	27,1	20.	Gyula	20,6
7.	Kiskunhalas	11,3	21.	Mezőtúr	4,0
8.	Csongrád	6,9	22.	Törökszentmiklós	11,6
9.	Hatvan	30,3	23.	Hajdúszoboszló	10,8
10.	Jászberény	12,8	24.	Nagykőrös	8,1
11.	Kiskőrös	13,0	25.	Hajdúböszörmény	3,2
12.	Makó	9,2	26.	Túrkeve	3,9
13.	Szentes	16,1	27.	Hajdúnánás	6,8
14.	Kisújszállás	12,2	28.	Békés	6,4

*A városok megtartották a II. faktor szerinti sorrendjüket. A táblázat a megyeszékhelyek adatát nem tartalmazza. A bejáró dolgozók aránya a megyeszékhelyeken:

Szolnokon	29,4%	Békéscsabán	23,6%
Nyíregyházán	27,0%	Debrecenben	17,4%
Szegeden	23,9%	Kecskeméten	15,1%

Az előzetes elképzelésekben nem számítottunk ilyen, vonzáskörzet jellegű faktor megjelenésére, ezért a vizsgált változók közé nem vettük be az ingázásra utaló mutatókat. Utólag viszont összehasonlítottuk az általunk kimutatott vonzáskörzeti faktort a tényleges ingázási³ adatokkal. Az így kapott eredmény alátámasztotta a faktoranalízisből levont következtetéseinket, ugyanis – a megyeszékhelyek kivételével, amelyekre már összetettebb jellegű vonzás a jellemző – az alföldi városok vonzáskörzetére utaló faktorértékek és a bejáró dolgozók aránya közt szoros a korrelációs kapcsolat ($r = 0,8091$).

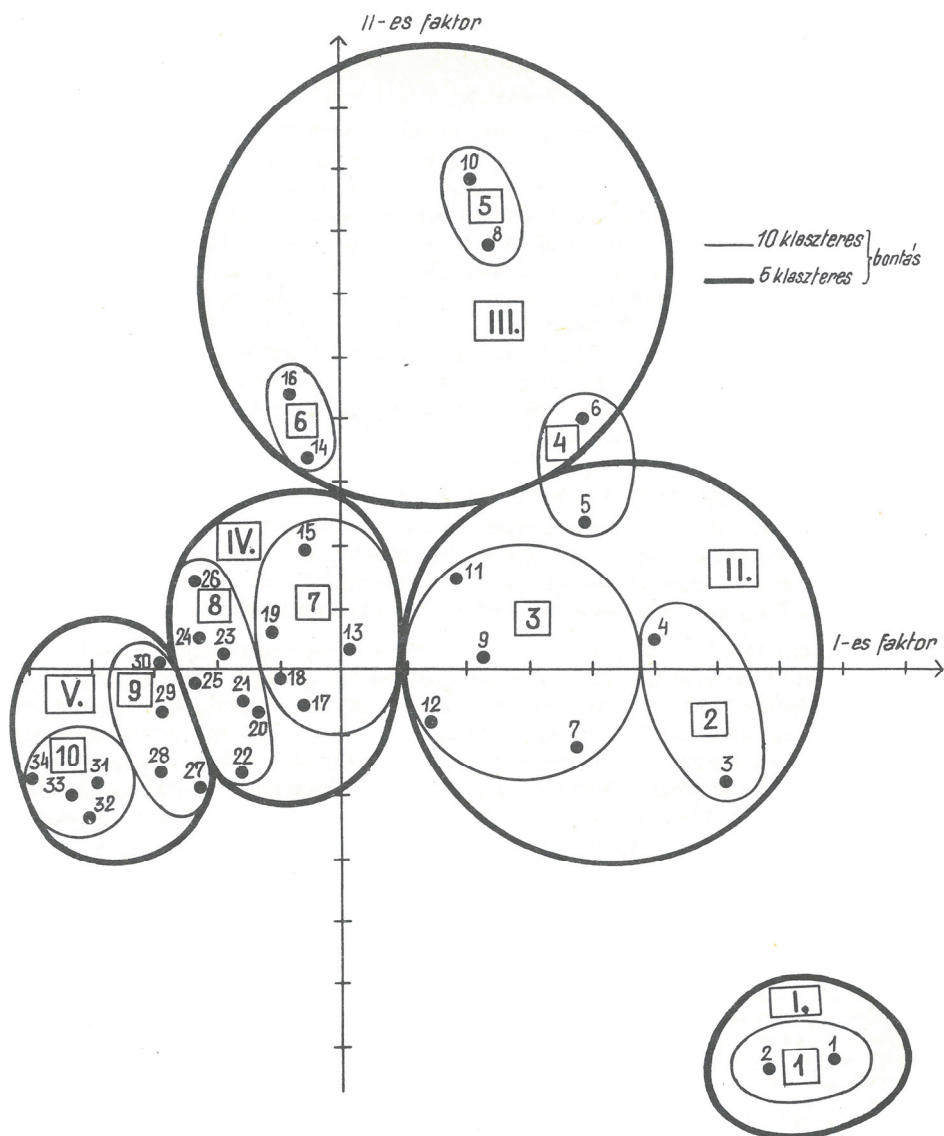
A faktoranalízis eredményét összefoglalva megállapítható, hogy a városiasodás előrehaladása maga után vonja az ott élő népesség magasabb szellemi színvonalát, tehát az urbanizáltság és a népesség műveltségi szintje egymással szoros kapcsolatban van. Azon számításaink, melyek a gazdasági fejlettség és a műveltségi színvonal kapcsolatára vonatkoznak, az alföldi városok esetében még nem mutatnak szorosabb összefüggést. Ez ismételten felhívja a figyelmet arra, hogy az ipar, a kereskedelem fejlődése, a relatíve nagy vonzáskörzet csak a lehetőséget, a gazdasági alapot, a hátteret teremti meg az igazi városi fejlődés előtt.

³ A bejáró dolgozók a helyben dolgozók százalékában, 1970.

1 ábra

A települések helye az I-es és a II-es faktorok terében*

Location of settlements by factors 1 and 2

* Az arab számok „Az I. faktor településenkénti értékei” című táblázat megfelelő városát, a bekeretezett római számok az 5 klaszteres, a bekeretezett arab számok a 10 klaszteres bontás csoportszámait jelentik.

Az előzőekben is jelzett, késleltetettnek minősíthető gazdasági fejlesztés ugyanis még elsősorban a városok foglalkozási jelleg szerinti csoportosításában nyilvánul meg. Ezek egyértelműen arra mutatnak, hogy gazdasági vonatkozásban a vizsgált városok zömének tovább kell fejlődnie, és az ehhez szükséges szakmai-szellemi bázis és ennek további szellemi vonzata napjaink, illetve a közeljövő feladatai közé tartozik.

Igen érdekes képet kapunk, amennyiben az alföldi városokat az urbanizáltsági-műveltségi helyzetük, valamint gazdasági fejlettségük tükrében ábrázoljuk.

Az előzőekből látható, hogy a megfigyelt városok közel kétharmadának az urbanizáltsági-műveltségi faktorértéke negatív, sőt jelentős részüknél a második faktor is negatív értékű. A városok elhelyezkedésének az első két faktor alapján történő ábrázolásánál már megállapítható volt, hogy a települések valamilyen rendszer szerint csoportosulnak.

Ennek pontosabb és részletesebb feltárásához további segítséget nyújt a klaszteranalízis, amely a közös tulajdonságaik alapján a hasonló jellegű településeket egy-egy klaszterba rendezi. A települések között lényegében távolságfogalmat értelmezünk, ahol a települések, objektumok egy n dimenziós euklideszi tér elemei, m pedig az objektumok jellemzésére szolgáló változók száma. Egy klaszterba azok az objektumok kerülnek, amelyek között a legkisebb a relatív távolság. Adott elemszám mellett a klaszterek számának csökkenésével egyidejűleg az azokon belüli homogenitás foka is csökken. Ennek megfelelően számuk növelésével az egyes klaszterekbe egyre homogénebb elemek kerülnek.

Az első esetben a két főfaktor szerint a vizsgált alföldi városokat 5 különféle csoportra bonthatjuk:

- I. csoport: Szeged, Debrecen
- II. csoport: Szolnok, Nyíregyháza, Kecskemét, Békéscsaba, Hatvan, Gyula, Kalocsa
- III. csoport: Baja, Mátészalka, Kisvárda, Nyírbátor
- IV. csoport: Orosháza, Szentes, Kiskunhalas, Hódmezővásárhely, Cegléd, Jászberény, Szarvas, Hajdúszoboszló, Kiskunfélegyháza, Kiskőrös, Makó, Csongrád, Karcag
- V. csoport: Nagykőrös, Törökszentmiklós, Mezőtúr, Kisújszállás, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Békés, Túrkeve.

Ez a csoportosítás azonban túlzottan összevont településegütteseket tartalmaz, ezért részletesebb bontást is végeztünk, és a következő fázisban 10 csoportot hoztunk létre. Az I. csoport változatlan maradt. A többi csoport azonban további 2, illetve 3 részre bomlott. Így a következő klaszterek alakultak ki:

- 1. csoport: Szeged, Debrecen
- 2. csoport: Szolnok, Nyíregyháza
- 3. csoport: Kecskemét, Békéscsaba, Hatvan, Gyula
- 4. csoport: Baja, Kalocsa
- 5. csoport: Mátészalka, Kisvárda
- 6. csoport: Nyírbátor, Orosháza

7. csoport: Szentes, Kiskunhalas, Hódmezővásárhely, Cegléd, Jászberény
 8. csoport: Szarvas, Hajdúszoboszló, Kiskunfélegyháza, Kiskőrös, Makó, Csongrád, Karcag
 9. csoport: Nagykőrös, Törökszentmiklós, Mezőtúr, Kisújszállás
 10. csoport: Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Békés, Túrkeve.

A vizsgált város csoportok között a legnagyobb relatív távolság az 5-ös és a 10-es településcsoportok között található. A többi város csoport egymáshoz viszonyított távolságát ezért ennek a százalékában fejeztük ki.

9. táblázat

**A különböző város csoportok egymástól való relatív távolsága
a legnagyobb távolság százalékában**

Relative distance of different city groups as a percentage of maximum distance

Város csoport	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
	város csoport									
1.	–	4	17	12	25	22	50	89	67	91
2.	4	–	6	2	8	10	32	63	53	79
3.	17	6	–	6	21	6	18	47	49	87
4.	12	2	6	–	3	6	28	57	49	76
5.	25	8	21	3	–	10	48	88	70	100
6.	22	10	6	6	10	–	15	13	16	31
7.	50	32	18	28	48	5	–	4	13	40
8.	89	63	47	57	88	13	4	–	6	32
9.	67	53	49	49	70	16	13	6	–	6
10.	91	79	87	76	100	31	40	32	6	–

Az 1. csoportba az Alföld két megyei városa, Szeged és Debrecen került, melyek az urbanizáltság és a népesség műveltségi színvonala alapján a legfejlettebbek, ugyanakkor lakosságszámukhoz viszonyítva vonzáskörzetük relatíve kisebb. Az 1. és a 10. klaszter közti relatív távolság is megközelíti (91%) a maximálisat. Ezt döntő részben az urbanizáltsági-műveltségi faktor okozza, ami – ha megvizsgáljuk az egyes csoportokba tartozó városokat – nyilvánvaló is.

A 2. és a 3. – egymáshoz igen közel eső – csoportba kerültek lényegében a megyeszékhelyek, melyek tömegközpontja közti távolság 81%-át az első faktor okozta. Tehát Szolnok és Nyíregyháza a 3. csoport városaitól – Kecskemét, Békéscsaba, Hatvan, Gyula – alapvetően az urbanizáció mértékében és a lakosság magasabb műveltségi színvonalában különböznek.

Az ötklaszteres felbontásban az előző két csoport (2–3. csoport), városaival együtt szerepelt Kalocsa, s csak a részletesebb vizsgálatnál került össze Bajával. Így a két régi dunaparti város, mely nagy vonzáskörzettel rendelkezik, külön csoportot alkot.

A második vonzáskörzeti faktor alapján a városok között Kisvárdá, Mátészalka és Nyírbátor foglalta el az első helyet. Ezek a nagymúltú és most már városi ranggal rendelkező szabolcsi városok dinamikusan fejlődő iparral és nagy ingázási többlettel rendelkeznek. Ezt mutatja az is, hogy az alföldi városok közül a bejárók aránya – a helyben dolgozókhoz viszonyítva – Mátészalkán a legmagasabb, majd utána Hatvan és Kisvárdá következik.

A 7–10. város csoportokban található települések egy képzeletbeli egyenes körül sűrűsödnek. Megfigyelhető, hogy az origótól távolodva egyaránt csökken a vizsgált települések városiasodottságának színvonala és a környezetükre gyakorolt vonzás. A 9., de főként a 10. csoportban a fejlődésben megrekedt mezővárosok találhatók, melyek mind urbanizáltságuk, mind gazdasági fejlettségük, s vonzáskörzetük alapján az alföldi városok között a legelmaradottabbak közé tartoznak.

A közművelődési és kulturális hálózat működése és igénybevétele az alföldi városokban

A munkamegosztás jelenlegi formája, amely a termelőerők fejlettségének nemcsak velejárója, hanem annak egyik eleme is, nagy kulturális és műveltségi különbségek előidézője. Természetesen nem egy spontán jelenség, hanem alapvetően tervszerű folyamat, hiszen az egész társadalomnak, s ezen belül a gazdasági szférának az igényei az iskolázott és szakképzett dolgozók iránt egyre fokozódnak. Ez különösen vonatkozik a városokban élő lakosságra, hiszen az itt lakóknak egy új életformát kellett megszokniuk, és az ehhez szükséges ismereteket és formákat elsajátítaniuk. Különösen annak a széles rétegnek jelentett ez minőségileg újat, akik a hagyományos falusi és zömében paraszti életet cserélték fel a várossal, a városi munkával.

Az elmúlt három évtizedben a gazdasági bázis kiépítése és a gazdasági növekedés biztosítása volt az alföldi városok legnagyobb gondja. Ehhez járul az infrastruktúra egyik döntő elemének, a szellemi bázis megteremtésének és fejlesztésének szükségessége. Az előző fejezetekben említés történt az alföldi városok kialakulásának körülményeiről és sajátos helyzetükről. E városok fejlődését az utóbbi évtizedben már az is döntő mértékben befolyásolta, illetve meghatározta, hogy a kulturális és a szellemi életet, valamint ennek feltételeit, intézményrendszerét milyen mértékben sikerült megteremteni. A területfejlesztési és a településhálózati tervek megvalósítása során az Alföldön kialakultak ugyan jelentős új ipari jellegű települések, de ezt nem minden esetben követte a szellemi és kulturális bázis létrejötte, pedig e kettő egymástól elválaszthatatlan és magában foglalja a jövő előrehaladásának elemeit.

Az előzőekben – a faktoranalízis segítségével – azt bizonyítottuk, hogy az urbanizáció és a lakosság műveltségi színvonala között szoros összefüggés van, majd a főfaktorok alapján bemutattuk a vizsgált városok elhelyezkedését, és a klaszteranalízissel elkülönítettük a hasonló típusú településeket.

Tanulmányunk további részében arra kívántunk rámutatni, hogy a város népesítő szerepe, az ezzel járó munkalehetőségek az átrétegződő társadalom szellemi igényeit, kulturális előrehaladását csak megfelelő közművelődési és kulturális objektumok megléte, illetve ezek színvonalas működtetése és nem utolsósorban igénybevétele esetén tudja csak megvalósítani. Természetszerűleg a kulturális-szellemi élet színvonalának sok vonatkozását ezen mutatók és számítások nem képesek teljes mértékben tükrözni, de ez nem is várható el megfelelő minőségi jelzések hiányában. Vizsgálatunknál ezen túl is több tényező objektív meglétét kellett tudomásul vennünk, így például azt, hogy az egyes statisztikai mutatóinkat jobb számítási alap hiányában a lakónépességhez voltunk kénytelenek viszonyítani és ez csak torzítást eredményezett. Közismert ugyanis, hogy több városhoz – elsősorban megyeszékhelyekhez – közigazgatásilag hozzácsatolták a környező községeket, és az így mesterségesen felduzzasztott népességszám önmagában hordozza a kulturális élet mutatóinak bizonyos értelmű romlását. De közismert az a tény is, hogy elsősorban a megyei városok és a többi vizsgált megyeszékhely a tágan értelmezett quaterner szektorban a művészeti és irodalmi élet olyan széles skáláját nyújtja az ott élőknek és a látogatóknak, melyre a kisebb városok eleve képtelenek. Tehát részben a pusztán mennyiségi szemléletmód és a vizsgálatba vonható kulturális és szellemi életet jellemző mutatók viszonylag szűk köre, de mindenekelőtt a minőség kifejezhetőségének hiánya szükségessé teszi minden település egyedenkénti, részletes vizsgálatát is. Ezen problémák tudatában az alföldi városok kulturális életét az 1970. és 1976. évre vonatkozóan a következő adatok figyelembevételével vizsgáltuk meg:

- a közművelődési objektumokkal való ellátottságot 9,
- a közművelődési intézmények tevékenységének terjedelmét 8,
- az intézmények produktumainak igénybevételét pedig 14 mutató segítségével,

melyek a következők:

I. A közművelődési objektumokkal való ellátottság mutatói:

1. A tízezer lakosra jutó művelődési központok száma
2. A tízezer lakosra jutó művelődési házak száma
3. A tízezer lakosra jutó művelődési otthoni klubkönyvtárak száma
4. A tízezer lakosra jutó művelődési otthoni termek, klubok, körök száma
5. A tízezer lakosra jutó közművelődési könyvtári szolgáltatóhelyek száma
6. A tízezer lakosra jutó múzeumok száma
7. Az ezer lakosra jutó színházi befogadóképesség
8. A tízezer lakosra jutó mozik száma
9. Az ezer lakosra jutó moziférőhelyek száma

II. A közművelődési intézmények tevékenységének terjedelmét kifejező mutatók:

1. Az ezer lakosra jutó művelődési otthonban tartott ismeretterjesztő előadások száma
2. Az ezer lakosra jutó művelődési otthoni ismeretterjesztő szakkörök száma

3. Az ezer lakosra jutó művelődési otthoni műkedvelő művészeti csoportok, körök, tanfolyamok száma

4. Az ezer lakosra jutó művelődési otthonban tartott műsoros estek száma

5. Az ezer lakosra jutó közművelődési könyvtári állományegység

6. A tízezer lakosra jutó múzeumi kiállítások száma

7. Az ezer lakosra jutó színházi előadások száma

8. Az ezer lakosra jutó mozielőadások száma

III. A közművelődési intézmények produktumainak igénybevételét jelző adatok:

1. Az ezer lakosra jutó művelődési otthonban tartott ismeretterjesztő előadáson részt vevők száma

2. Az ezer lakosra jutó művelődési otthoni ismeretterjesztő szakköri tagok száma

3. Az ezer lakosra jutó művelődési otthoni művészeti csoporttagok száma

4. Az ezer lakosra jutó művelődési otthonban tartott műsoros esten részt vevők száma

5. Az ezer lakosra jutó közművelődési könyvtárba beiratkozott olvasók száma

6. Az ezer lakosra jutó közművelődési könyvtárban kölcsönzött állományegység

7. Az ezer lakosra jutó múzeumi kiállítást látogatók száma

8. Egy lakosra jutó könyvvásárlás értéke (forint)

9. A napilapok ezer lakosra jutó átlagos terjesztési példányszáma (1 napra számítva)

10. Az ezer lakosra jutó rádió-előfizetők száma

11. Az ezer lakosra jutó televízió-előfizetők száma

12. Az ezer lakosra jutó színházi látogatók száma

13. Az ezer lakosra jutó alsófokú zeneoktatásban részt vevők száma

14. Az ezer lakosra jutó mozilátogatók száma.

A számításokat a *Kovacsicsné Nagy Katalin*: Komplex mutatószám a települések fejlettségének vizsgálatára (Acta Fac. Például Iur. Univ. Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nom. Budapest, 1963. Tankönyvkiadó, 197–214. old.) c. tanulmányában közölt módszer alapján végeztük, tehát viszonyítási alapként az átlagvárost használtuk.

A számítások alapján megállapítható, hogy a vizsgált 34 alföldi város közművelődési és kulturális objektumokkal való ellátottságának szintje 1976-ban zömében közepes, illetve annál jobb volt.

Hasonló megállapítás tehető az intézmények tevékenysége terjedelmét és produktumainak igénybevételét illetően is. Kitént a vizsgálatok során, hogy 1970-hez képest volt ugyan hálózatfejlesztés, de az nem mindenütt tartott lépést a lakosság számának növekedésével, mert az „átlagvárosra” vonatkozó 1976. évi mutatók zöme némileg alacsonyabb az 1970. évinél. Ennek ellenkezője állítható a tevékenységet és igénybevételt jellemző mutatókról, ugyanis az „átlagváros” mutatóinak – az ezer lakosra jutó rádió-előfizetők száma kivételével – mindegyike jobb 1976-ban. Az előbbinél a művelődési otthonban tartott ismeretterjesztő előadások ezer lakosra jutó száma és az

ezer lakosra jutó közművelődési könyvtári állományegység, az utóbbinál a múzeumi kiállítást látogatók ezer lakosra jutó száma és az egy lakosra jutó könyvvásárlás értékének mutatói tűnnek ki lényeges emelkedésükkel.

A városok adatait egyedenként vizsgálva kitűnik, hogy az intézményi ellátottság és az igénybevétel a vizsgált alföldi városok nagyobb hányadában jobb volt az „átlagváros”-énál.

10. táblázat

A városok megoszlása a kulturális szint fejlettségi kategóriái és összetevői szerint, 1970 és 1976

Distribution of cities by cultural development categories and components, 1970 and 1976

Megnevezés		Fejlettségi kategória						
		-70 igen gyenge	71-85 gyenge	86-115 közepes	116-160 jó	160- igen jó	Összesen	
Közművelődési objektumokkal való ellátottság	1970	4	3	7	7	13	34	
	1976	3	3	11	9	8	34	
Közművelődési intézmények	tevékenységének terjedelme	1970	1	7	13	8	5	34
		1976	2	8	15	5	4	34
	terméktermelésének igénybevétele	1970	1	4	17	9	3	34
		1976	1	4	17	10	2	34
Közművelődési színvonal	1970	7	5	13	8	1	34	
	1976	4	12	10	7	1	34	

11. táblázat

A városok számának alakulása az „átlagváros” kulturális színvonalához viszonyítva, 1970 és 1976

Change in the number of cities compared to the cultural standard of the ‘average city’, 1970 and 1976

Megnevezés		A városok száma		A városok aránya	
		ahol a mutató értéke jobb az átlagvárosénál			
		1970.	1976.	1970.	1976.
		évben			
Közművelődési objektumokkal való ellátottság		23	19	68	56
Közművelődési intézmények	tevékenységének terjedelme	19	17	56	50
	terméktermelésének igénybevétele	20	19	59	56
Közművelődési színvonal		14	11	41	32

Az alföldi városok helyzetét – illetve mutatóinak értékét – vizsgálva bizonyos értelmű átértékelésre van szükség. Az urbanizáltság tekintetében lényegében kialakult egy olyan hierarchikus sorrend, melyet általában a megyei városok, majd a megyeszékhelyek vezetnek, és ezt csak ritkán bontja meg egy-egy kisebb város kiugró fejlesztése. A közművelődési színvonal részmutatói viszont a városok egy viszonylagos sorrendjét állítják fel, melynek okai közismertek, de hatásuk e vonatkozásban kevésbé került feltárássra. Mindhárom vizsgált ellátottsági, illetve igénybevételi mutató nagyságára a következők gyakoroltak a legjelentősebb hatást:

- az Alföld és városai gazdagok gyógyfürdőkben, és ezek részben nagyszámú üdülővendéget vonzanak, de itt az országunkon átmenő idegenforgalom is jelentős. E látogatók szórakozás, kikapcsolódás céljából természetesen fokozottan igénybe veszik a kulturális és szórakozási lehetőségeket,⁴

- az Alföldön a közismert történelmi események következtében általában elpusztultak a jelentősebb történelmi emlékek. Így azok ritka előfordulása, de emellett egyes híres gyűjteményt őrző múzeumok, műemlékek vagy más nevezetességek (például Nyírbátor, Kiskőrös, Túrkeve) idegenforgalmi vonzó hatást gyakorolnak, különösen ha az megfelelő propagandával párosul,

- kialakulóban van, de még nem elég jól körülhatárolható egyes városok kulturális vonzaskörzete sem, ahol a művelődési központ rendezvényei, a különböző kulturális versenyek és hetek keretében, de színház munkája is egyaránt jelentős résztvevő és hallgató réteget mozgósít,

- a városok népességszámának – sokszor község-hozzácsatolásokkal adminisztratív úton előidézett – emelkedésével (különösen a megyeszékhelyeken) nem mindig tartott lépést az intézményhálózat fejlesztése.

Az említett tényezők miatt a közművelődési objektumokkal való ellátottság alapján 1976-ban a következő városok álltak az élen, illetve kerültek a vizsgálatba voltak sorrendjének végére:

1. Szolnok	280,	29. Békés	77,
2. Békéscsaba	271,	30. Baja	73,
3. Kecskemét	263,	31. Makó	73,
4. Debrecen	232,	32. Szentés	69,
5. Szeged	180,	33. Kiskunfélegyháza	61,
6. Nagykőrös	176,	34. Orosháza	55 ponttal.

A közművelődési intézmények tevékenysége tekintetében is jelentős végletek tapasztalhatók, melynek kialakulásában az előzőekben felsorolt okok játsszák a legfőbb szerepet. Egyedül Nyírbátort kívánjuk külön megemlíteni, ahol a Báthory múzeumnak 13 állandó kiállítása volt 1975-ben és együttesen 437 tárlatvezetést végeztek. Ez a tény – a lakosságszámhoz való viszonyítás miatt – önmagában igen magas pontszámot biztosít a városnak.

⁴ Ezért Hajdúszoboszlónál – az üdülők adatait – az igen nagy torzító hatás miatt figyelmen kívül hagytuk.

1. Nyírbátor	302,	29. Hajdúböszörmény	76,
2. Gyula	219,	30. Hatvan	76,
3. Békéscsaba	179,	31. Békés	74,
4. Szarvas	177,	32. Hajdúnánás	71,
5. Szolnok	151,	33. Szentes	65,
6. Túrkeve	137,	34. Kiskunfélegyháza	54 ponttal.

A közművelődési intézmények produktumainak igénybevétele szinte vonzata annak a kínálatnak, amire az intézmények képesek szellemi kapacitásukkal és technikai felszereltségükkel egyaránt. Ismételten meg kívánjuk említeni, hogy igen jelentős ezek minőségi színvonalának különbsége, és így azok tényleges szellemi értéke. De azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy elsősorban a 2 nagy múltú egyetemi város szinte teljes választékát nyújtja a kulturálódási, művelődési lehetőségeknek, és ez más városokban csak korlátozottan található meg. A vizsgálatba vont intézmények produktumainak igénybevétele alapján a következő értékeket kaptuk:

1. Nyírbátor	254,	29. Kisvárd	90,
2. Gyula	207,	30. Kiskunfélegyháza	79,
3. Szarvas	156,	31. Nagykőrös	76,
4. Kecskemét	147,	32. Békés	74,
5. Szolnok	145,	33. Hajdúböszörmény	71,
6. Békéscsaba	143,	34. Hajdúnánás	68 ponttal.

Említésre méltó, hogy az alföldi megyeszékhelyek mindhárom vizsgált szempont alapján a vizsgálatba vont városok első harmadában helyezkednek el. Ezt nagyrészt az idézte elő, hogy a lakónépesség számának emelkedése 1970–1976 között is igen jelentős volt:

Debrecenben	25 348 fő (15,2%)	Kecskeméten	11 107 fő (13,6%)
Nyíregyházán	17 948 fő (23,2%)	Szolnokon	8 441 fő (12,9%)
Szegeden	16 861 fő (10,8%)	Békéscsabán	5 205 fő (8,8%),

és ezzel nem minden esetben tudott lépést tartani az intézményhálózat fejlesztése. De nyilván az újonnan beköltözők – illetve közigazgatásilag odacsatoltak – beilleszkedéséhez is időre volt és van még szükség. Ez azt is jelenti, hogy nem mindig tudtak tevékenyen bekapcsolódni a kulturális élet adta lehetőségekbe. Ebben természetesen – az új és szokatlan munkahelytől az anyagi lehetőségekig (lakásra, bútorra takarékoskodás miatt stb.) – sok tényező közrejátszhat.

A közművelődési színvonalat jellemző mutatók relatív szórási együtthatóit is megvizsgáltuk, és a következő eredményeket kaptuk.

12. táblázat

**A közművelődési színvonal és összetevőinek relatív szórási együtthatói,
1970 és 1976**

Relative standard deviation coefficients of public education and its components,
1970 and 1976

Megnevezés	1970	1976
Közművelődési objektumokkal való ellátottság	42	44
Közművelődési intézmények tevékenységének terjedelme	42	43
Közművelődési intézmények produktumainak igénybevétele	41	32
Közművelődési színvonal	35	34

A szórási együtthatók magas értékei arra hívják fel a figyelmet, hogy a vizsgált alföldi városok csoportja igen heterogén a közművelődési színvonal és annak összetevői tekintetében. Ez a megállapítás 1970-re és 1976-ra egyaránt vonatkozik.

Pozitív jelenséggént értékelhetjük viszont a közművelődési intézmények produktumainak igénybevételeit kifejező adatok szóródáscsökkenését, mely arra utal, hogy kiegyenlítettebbé vált a kulturális és művelődési lehetőségek hasznosítása, mérséklődtek az e téren meglévő különbségek. Megvizsgáltuk a kulturális szint összetevői közötti korrelációs együtthatókat is, és megállapítottuk, hogy azok 1970 és 1976 között szorosabbá váltak.

13. táblázat

**A közművelődési színvonal összetevői közötti korrelációs együtthatók,
1970 és 1976**

Correlation coefficients between the components of the standard of education,
1970 and 1976

Megnevezés	1970	1976
Közművelődési objektumokkal való ellátottság – közművelődési intézmények tevékenységének terjedelme	0,2458	0,4961
Közművelődési objektumokkal való ellátottság – közművelődési intézmények produktumainak igénybevétele	0,2236	0,3355
Közművelődési intézmények tevékenységének terjedelme - produktumainak igénybevétele	0,8880	0,9088

Feltűnő az objektumokkal való ellátottságnak az intézmények tevékenységének terjedelmével és ezek produktumainak igénybevételeivel mutatott laza kapcsolata. Ez azt az ismert tényt igazolja, hogy a színvonalas közművelődési munkának, a magas

kulturális színvonal elérésének szükséges, de semmiképpen sem elegendő feltétele az intézményhálózat megteremtése, tehát az objektív feltételek biztosítása.

A közművelődési intézmények tevékenységének terjedelme és produktumainak igénybevétele közötti magas pozitív korreláció együttható megerősíti az előbbi megállapítást. Csak ott lehet széles tömegeket megnyerni a kultúra ügyének, „érdekeltté” tenni az embereket a közművelődésben, ahol gazdag és színvonalas választékot kínálnak, és azt összekapcsolják megfelelő propagandamunkával.

A tanulmány keretei nem adtak lehetőséget a téma részletesebb vizsgálatára, csak arra, hogy a kulturális szükségletek felmerülésére és az urbánus életmód összefüggéseinek főbb kérdéseire rámutassunk.

Ismert az a tény, hogy új művelődési kultúra alakult ki, melyet lényegében az határoz meg, hogy az egyes társadalmi-gazdasági csoportok milyen mértékben élnek a művelődési lehetőségekkel. Elvileg korlátlanok a lehetőségek, és csupán a képesség, az igény és az intézmények működésének minősége szabja meg a határokat. Az osztályok és rétegek között a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyük szerint kulturális szükséglet vonatkozásában is jelentősek az eltérések.

A kulturális szükségletek természetesen szintén fejlődnek és ennek legfőbb tényezői közé a következők tartoznak: mindenekelőtt a munka és ehhez kapcsolódóan a közéleti tevékenység, amelyek a legfontosabb elemek. Igen jelentős emellett az életszínvonal, a szabad idő mennyisége és felhasználásának módja, a művelődés értékrendje és szokásai, és nem utolsósorban a művelődés lehetőségei.

A szocialista kultúra terjedését van hivatva elősegíteni az is, hogy minden évben igen jelentős összegeket költ az állam és a lakosság egyaránt ilyen célokra. Közművelődésre 1976-ban 4,4 milliárd forintot, a kulturális vállalatok támogatására további 1,1 milliárdot adott az állam. Ez a nemzeti jövedelemnek több mint egy százaléka. A lakosság kulturális kiadása 1975-ben körülbelül 8,6 milliárd forint volt, és ennek egyharmadát tartós jellegű kulturális cikkek vásárlására fordították (lemezjátszó, tv, magnetofon stb.). Ez az összeg a lakosság bruttó pénzbevételeinek több mint 2,7%-a.

Vizsgálataink során többször rámutattunk az életmód és a munka minősége közötti összefüggésre is, mely azt jelenti, hogy a kulturált ember jobban és hatékonyabban végzi munkáját, de ennek az ellenkezője is igaz. Ahogy értelmesebbé válik az egyének munkája, úgy ébred fokozatosan igénye a kultúra iránt is. Ez az igényébredés azonban még nem általános, és az igen jelentős eredmények mellett arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy sok a pótolnivaló is. Hiszen például 1977-ben – a 8 évvel ezelőtt beiratkozott korosztálynak – csak 82%-a fejezte be az általános iskolát. Tehát a munkába lépő korosztályok képzése az üzemen belül emiatt még mindig nem hagyható figyelmen kívül, de elsősorban a szakmai képzésről, illetve továbbképzésről kell gondoskodni.

Nem kevésbé szükséges megtalálni a módját annak, hogy a kulturális intézmények munkájának minőségét is objektíven minősíteni tudjuk, és munkájukat igyekezni kell összhangba hozni a kulturális tömegigénnyel. Nem utolsósorban el kell

érni azt, hogy a gazdaságilag és politikailag egységes szocialista társadalmunkat szocialista kulturális közösségként is jellemezhessük.

IRODALOM

- ACZÉL, GY. (1974): *Szocialista kultúra – közösségi ember* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- ABIEZER, A.–KOGAN, L.–JANICKIJ, O. (1969): Urbanizáció *Vaproszi Filozofii* (2).
- BEREND, T. I. (1971): Fordulópont és ellentmondások az urbanizációban *Valóság* 14 (12): 10–18.
- ENYEDI, GY. (1972): A magyar urbanizáció kérdőjelei *Valóság* 15 (3): 48–51.
- ERDEI, F. (1977): *Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ERDEI, F. (1970): Fejezetek az urbanizáció köréből *Valóság* 13 (3): 64–72.
- HEGEDŰS, M. (1975): *Gazdasági fejlődés és az urbanizáció* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KONRÁD, GY.–SZELÉNYI, I. (1971): A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai *Valóság* 14 (12): 19–35.
- KOVÁCS, F. (1976): *A munkásosztály politikai-ideológiai műveltségéről és aktivitásáról* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- KOVÁCS, T. (1975): Urbanizációs folyamatok és a városstatisztika *Területi Statisztika* 25 (1): 3–10.
- KOVÁCS, T. (1972): A városi növekedés és a városkörnyéki népességtömörülés folyamatának vizsgálata Szombathely példáján *Területi Statisztika* 22 (6): 629–643.
- KÓRÓDI, J.–KÖSZEGFALVY, GY. (1971): *Városfejlesztés Magyarországon* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- KÖPECZI, B. (1977): *A magyar kultúra harminc éve (1945–1975)* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- KÖSZEGFALVI, GY. (1975): A szellemi élet szerepe a városfejlesztésben *Területi Statisztika* 25 (6): 557–570.
- KÖSZEGFALVI, GY. (1972): Alföldi városok ma és holnap – Szolnok példáján *Valóság* 15 (3): 39–47.
- ÓVÁRI, M. (1975): Kulturális forradalmak 3 évtizede *Társadalmi Szemle* 30 (2): 3–15.
- SCHEER, B. (1977): *Kísérlet a kulturális szint mérésére* (Szakdolgozat)
- SZÁNTÓ, M. (1975): Kiegyenlítődés és egyenlőtlenség művelődésünkben *Társadalmi Szemle* 15 (5): 55–65.
- SZELÉNYI, I. (szerk.) (1973): *Városzociológia* (válogatott tanulmányok) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- VÉGSŐ, Z. (1976): A középfokú és részleges középfokú központok fejlődése és urbanizációs problémái hat alföldi megyében *Területi Statisztika* 26 (6): 644–655.
- ZOLTÁN, Z. (1977): Az urbanizáció eredményei Vas megyében *Területi Statisztika* 27 (1): 30–41. Közművelődési adatgyűjtemény 1973 és 1978 (KSH).
- KSH (1974): A közművelődés helyzete Szolnok megyében *Területi Statisztika* 24 (4): 457–460. Az MSZMP KB 1974. március 19–20-i ülésének Közművelődési programja
- NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓCSOPORT (1967): *A demográfiai tényezők hatása a közművelődésre* Közlemény. Budapest.